
An Introduction and Analysis of Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk, a Manuscript of Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a

Leila Shoghi; Ph.D. Persian Language and Literature, Kharazmi University, Iran*

---

1. Introduction

Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a is written by Muhammad-ibn Mansour-ibn Sa'īd, nicknamed Mobārakšāh and known as Faḵr Modabber, one of the early 7th century A.H. writers. Fakhr Modabber authored this book in forty chapters on the subject of governance, hippology, and militarism and dedicated it to Soltān Iltutmuš, King of India (d. 607-633). Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a was published in 1976 by Ahmad Sohaylī Kānsārī based on six manuscripts. In 1976, Moḥammad Sarvar Molā'ī in a treatise entitled "Āeīn-e Kešvardārī" published six new chapters of the text, which were not published by Sohaylī Khānsārī. He has arranged these six chapters from the manuscripts of the Indian court having a different name Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk.

2. Methodology

This research has been carried out as a fundamental-research and has examined a manuscript of Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a, with different name Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk and tried to explain several issues: 1. A possible cause of difference between the manuscript belonging to the Court of India with other manuscripts of Ādāb al-Harb; 2. Analyzing the value and position of the manuscript of the court of India among the manuscripts of Ādāb al-Harb; and 3. The necessity to revise a part of the Indian court manuscript which has been independently published entitled "Āeīn-e Kešvardārī".

---

* Corresponding author.

E-mail: leilashoghi@ymail.com.

Date received: 09/11/2021

DOI: 10.22103/JLL.2022.18497.2952

Pages: 153-174

Date accepted: 14/12/2021

3. Discussion

Among five copies of *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a* that we have studied, four copies have recorded the same, that is, "*Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a*": "Muhammad ibn Mansour ibn Sa'id wrote and authored this useful and fabulous book which was named *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a* containing thirty-four chapters." (Fakhr Modabber, 1967: 15-16). The only manuscript of the Indian court has called it "*Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk*". It is obvious that the titles of *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a* and *Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk* represent two different subjects. Two possibilities can be considered to explain why this difference exists:

First, possibly the author wrote the six additional chapters of *Ādāb al-Molūk* separately and merged them together and simultaneously, after merging, revised it and chose *Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk*. The reason for this choice could be that much of this book is about politics and governance, which is the main subject of *Ādāb al-Molūk*. In addition, the subject of war and hippology, as a means of war, can be considered to be a subdivision of governance. Hence, the title of *Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk* is more comprehensive than the title of *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a*.

Second, the Indian court's manuscript had a different original manuscript from the other manuscripts, of which only this present work remains. It is not clear to us why there is no other manuscript of the Indian court left. Nevertheless, an explanation could be that was the dominant political and social condition of that time, which did not tolerate any author addressing the political and governmental issues. So that, at that time, *Sīar al-Molūk*, the most important work that was written on the same subject of politics before *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a*, was abandoned for the same reason: (Khāwje Nezām-al-Molk Tūsi, 2010).

Our studies show that the manuscript of the Indian court is the most complete manuscript of *Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a*, which most probably has had a different original manuscript compared to that of other manuscripts, and a section given in "*Āeīn-e Kešvardārī*" (six chapters in addition to other manuscripts) is undoubtedly from this book and its complement. These chapters, after the fifth chapter, are entitled "On the appointment of a competent, adviser, puritanical, resourceful and God-fearing minister". It is quite logical and

convenient that the author, after addressing the minister as a court official, should address treasurer, steward, postmaster, lawyer, head of court ceremonies, and Chief Justice in the following chapters.

By comparison of all manuscripts of *Ādāb al-Harb*, we can conclude that the Indian court manuscript is linguistically and lexically very close to that of the British Museum (the oldest and most accurate one). Sohaylī Khānsārī, in his correction, has not used the India Office and the British Museum as the basis of his work. As a result, it can be said that the Indian court manuscript will be very helpful in future corrections of the text of *Ādāb al-ḥarb*, and in addition to providing a complete text of *Ādāb al-Harb*, it can help editors to achieve the most accurate and original text. For example"

[The king] examines and analysis the coins and constantly warns the shroffs to not decrease the coin carat unless the people's property will be lost in favor of the shroffs. (Fakr Modabber, 1976: 117).

The British Museum and Indicant court manuscripts indicated Zarrāb instead of Sarrāf "shroff": Zarrāb means: A goldsmith who mints a coin in a mint and can increase or decrease the coinage of coin carat, and a shroff is someone who evaluates the dirham, dinar, and coin, and decrease and increase the coin carat. But it is a Zarrāb who "reduces the carat of the coins (Dirhams and dinars]". Therefore, it is correct to use "Zarabān" instead of Sarrāf, and most possibly due to the difficulty of reading the word it gradually replaced by a newer manuscript.

Correction of an example of errors and mistakes in the treatise "Āeīn-e Kešvārdarī"

[The postmaster] does not hide any incident for a bribe and does not support and Ḥosn Pūsī (neglect) traitors and criminals (Fakhr Modabber, 1975: 25).

Ḳas pūsī kardan: disguise deceit and deception. This interpretation seems to have rooted in the fact that in the past it was considered one of the military tactics; consequently, the corps retreated and the enemy follows the crops. They already dug trenches in the enemy's path and covered them with shavings. The unaware enemy, in pursuit of them, fell into those trenches.

The editor has given the original word in the footnote (Ḳas Būs [No dot b in the manuscript]); But since the meaning is not clear to them,

he has changed it to Ḥosn Pošī.

Ḥosn Pošī (covering goodness, ignoring goodness) not only has no meaning here but is also semantically opposite to the fact that it conveys the content of the phrase. This word is again used in the text in the same form and meaning:

[Chief justice] is vigilant in listening to the opponent's claim and listening so that no harm is done and the rights of the Muslims are not lost so that the oppressed get their rights. And if any of the lawyers and associates of the court and judges see a trace (Radī) of fault and neglect (Hosn Pošī) it, then he should be dismissed and punished. (Fakr Modabber, 1975: 38)

* In the above phrases, the semantic load of the phrases given in the advice to Chief justice is also very clear. But here, in addition to "Ḥosn Pošī", the word "Radī" is also wrong and meaningless. The word does not appear in any of the dictionaries and texts. Its correct form is "Rūī" in the Indian court manuscript.

Rūī Dīdan: means to stand on ceremony; advocacy and siding of someone" that is correctly used here.

4. Conclusion

There are two points to address the cause of the difference of the Indian court manuscript: 1. The author has written the six additional chapters separately and after merging them with other chapters, he has also revised the name and has called the treatise " Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk", which is a more comprehensive title for this text than Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a; 2. The Indian court manuscript of which only one copy is available, had a different original manuscript from the others. This may be due to dominated political and social conditions of that time, which did not tolerate any author addressing the political and governmental issues.

The Indian court manuscript is noteworthy, because (1) It is comprehensive, and (2) most similar manuscript to that of the British Museum (the oldest and most accurate one). The editor of Ādāb al-Harb w'al-Šajā'a neither used the copy of the Indian court nor did his work based on the British Museum manuscript. Therefore, two manuscripts may be given priority in future corrections.

By correcting the mistakes of the treatise on statehood, we tried to emphasize the necessity to correct and integrate it with other chapters

of Ādāb al-Ḥarb so that this book would be recognized and presented as it deserves.

Keywords: Ādāb al-Ḥarb w'al-Šajā, Ādāb al-Molūk wa Kefāyat al-Mamlūk, The Rite of Statehood, Fakhr-e- Mudabber, Manuscript, Text correction.

References [in Persian]:

- Dāneš pazhūh, Mohammad Taqi. (1974). *List of microfilms of the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran*. Tehran: University of Tehran.
- Denison Ross, Edward. (1927). *History of Fakreddin Mubarak Shah, a review of the situation in India*, London.
- Fakruddīn Mubarak Shah Marrūdī. (2002), *Rahīgh el-Tahghīgh*, edited by Nasrollah Pourjavadi, Tehran: University Publishing Center
- Ghazzālī, Moḥammad. (N. D.). *The Revival of the Religious Knowledge. Investigation of Abdul Rahim bin Hussein Hafez Iraqi*, Dar al-Kitab al-Arabi.
- Ḥabībī, ‘Abdol-Ḥay. (1948). Ādāb al-ḥarb w'al-Šajā‘a, *Ariana*, sixth year, seventh issue, p. 19-1.
- Ḥāfez, Shams-od-Dīn Moḥammad. (2011). *Divan-e-Hafez*. By Qazvini and Ghani, 10th edition, Tehran: Zovar.
- Kamāloodīn Ismail Isfahani. (1969). *Diwan-e Kamaluddīn Isfahani*. By Hosseīn Bahroloomī, Tehran: Dekhoda Bookstore.
- Ḳāwje Nezām-al-Molk Tūsi. (2019). *Sīar al-Molūk*. Edited by Mahmoud Abedi, Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Kordī, Ali. (2006). Ādāb al-ḥarb w'al-Šajā‘a, *the recognized monthly book the History and Geography*, Nos. 107 and 108, pp. 81-78.
- Menhaj al-Dīn Serāj. (1984). *Tabaqat-e Nasiri* . Edited by Abdolhai Habibi, Tehran: Book World.
- Mohammad Ibn Mansour (Fakr Modabber). (1967). *The Ādāb al-ḥarb w'al-Šajā‘a*. edited by Ahmad Sohaylī Ḳānsārī, Tehran: Eqbāl.

-
- Mohammad Ibn Mansūr (Faḡr Modabber). (1975). *Āēn-e Kešvārdarī (six chapters recovered from Ādāb al-ḡarb w'al-Šajā'a)*. By Mohammad Sarvar Molaēī, Tehran: Iran's Bonīyād-e Farhang Publications.
- Najm al-Dīn Razī. (1986). *Mursād al-'Abbād (Passage of the Servants)*. edited by Mohammad Amin Riyahi, Tehran: Scientific and Cultural publication.
- Nasrolāh Monšī, (1966). *Kalīla va-Demna*. Edited by Mojtabā Mīnavī, Tehran: University of Tehran Press.
- Qazvīnī, Mohammad. (1984). *Qazvini notes*. By Iraj Afshar, Tehran: Scientific.
- Rašīd al-Dīn Fazlolāh Hamedānī. (2013). *Jame' al-tawarīkh (History of Iran and Islam)*. Edited by Mohammad Roshan, Tehran: Written Heritage.
- Saeb Tabrizi. (1988). *Diwan Saeb Tabrizi*. Corrected by Mohammad Ghahraman. By Jahangir Mansour. Tehran: Scientific and cultural publications.
- Safa, Zabīhollāh. (1984). *The History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۵۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

معرفی و بررسی آداب الملوک و کفایة المملوک، نسخه‌ای از
آداب الحرب والشجاعة
(علمی - پژوهشی) *

دکتر لیلا شوقی^۱

چکیده

آداب الحرب والشجاعة از متون مشهور فارسی در نیمه اول قرن هفتم و از آثار محمد بن منصور بن سعید، ملقب به مبارکشاه و مشهور به فخر مدبر در موضوع سیاست و کشورداری، اسب‌داری و جنگاوری است. مبارکشاه این کتاب را در چهل باب نوشته و آن را به سلطان ایلتمش، پادشاه هندوستان (حک ۶۰۷ - ۶۳۳)، تقدیم کرده است. آداب الحرب والشجاعة در سال ۱۳۴۶ به اهتمام احمد سهیلی خوانساری بر اساس شش نسخه به طبع رسیده است. در سال ۱۳۵۴، محمد سرور مولائی شش باب نویافته متن را که در چاپ سهیلی خوانساری نیامده، در رساله‌ای با عنوان آئین کشورداری چاپ کرده است. او این شش باب را از روی نسخه‌ای متعلق به دیوان هند که نام متفاوت «آداب الملوک و کفایة المملوک» را دارد و سهیلی از آن غافل مانده، تدوین کرده است. در این مقاله، با استفاده از پنج نسخه خطی کوشیده‌ایم، نخست، جایگاه نسخه متعلق به دیوان هند و چرایی اختلاف عنوان آن را تبیین؛ و بعد از آن، خطاهای آئین کشورداری را اصلاح کنیم. بررسی‌های ما نشان داده است که به احتمال بسیار، آداب الملوک و کفایة المملوک نسخه بازنگری شده مؤلف و جامع‌ترین نسخه در موضوع و عنوان است. دیگر آنکه آئین کشورداری خطاها و غلط‌هایی دارد که نیازمند تصحیح دیگری است. ما با رفع این خطاها و

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۸/۱۸

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۲۳

۱ - دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی.

Email: leilashoghi@gmail.com.
DOI: 10.22103/JLL.2022.18497.2952

صفحات: ۱۷۴-۱۵۳

آوردن توضیحات لازم، بر ضرورت تصحیح مجلد این متن و چاپ آن در کنار دیگر بخش‌های *آداب‌الحرب*، در مجلدی واحد، تأکید کرده‌ایم.

واژه‌های کلیدی: *آداب‌الحرب والشجاعة*، *آداب‌الملوک و کفایة‌المملوک*، آئین کشورداری، فخر مدبر، نسخه خطی، تصحیح متون.

۱- مقدمه

محمد بن منصور بن سعید، ملقب به مبارکشاه و مشهور به فخر مدبر^۱، از نویسندگان اوایل قرن هفتم، در خانواده‌ای نامدار در غزنین به دنیا آمد. از شرح حال و وقایع زندگی او اطلاعات چندانی در دست نیست. سال تولد و وفات او را نیز نمی‌دانیم. محققان از بعضی قراین حدس‌هایی زده‌اند: سهیلی خوانساری با توجه به مقدمه *بحرالانساب* می‌نویسد که فخر مدبر در زمان سلطان خسرو ملک (حک: ۵۵۲ - ۵۸۲ ق)، آخرین پادشاه غزنوی، در حدود سال ۵۶۷ ق، برای جمع‌آوری شجره‌انساب خود از لاهور راهی غزنین می‌شود و از آنجا که خود را پیر ضعیف خوانده‌است^۲، بنابراین در آن زمان، به طور قطع، کمتر از ۶۵ و ۷۰ سال نداشته‌است. پس ولادت او در میانه سال‌های ۵۲۵ - ۵۳۵ ق بوده‌است. (ن.ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۵ و ۶) حبیبی با توجه به حکایتی در *آداب‌الحرب* - که درباره بهرام‌شاه غزنوی (حک: ۵۱۱ - ۵۴۷ ق) و کنیزک اوست، و در پایان آن می‌گوید که «این کنیزک دو دختر و دو پسر آورد و پسران او قرین دعاگوی مصنف کتاب بودند» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۵) - دوران کودکی مؤلف را در حدود سال ۵۴۰ ق می‌داند. (ن.ک: حبیبی، ۱۳۲۷: ۵) صفا با توجه به اینکه فخر مدبر بخش زیادی از دوران حکومت ایلتمش (حک: ۶۰۷ - ۶۳۳ ق) را زیسته‌است، احتمال می‌دهد که او قبل از پایان حکومت آن پادشاه، یعنی قبل از سال ۶۳۳ ق در گذشته‌است. (۱۳۶۳: ۳ / ۱۱۶۸) فخر مدبر، علاوه بر سلطان خسرو ملک و سلطان ایلتمش، دوران معزالدین بن محمد سام (م: ۶۰۲ ق) و ملک قطب‌الدین آبیگ (م: ۶۰۷ ق) را نیز درک کرده‌است^۳. با توجه به این نکته‌ها، به نظر می‌رسد فخر مدبر در میانه سال‌های ۵۲۵ تا ۶۳۳ ق می‌زیسته‌است.

مشهورترین اثر فخر مدبر *آداب‌الحرب والشجاعة* در موضوع کشورداری، سیاست، اسب‌سواری و جنگاوری است. تاریخ دقیق تألیف آن مشخص نیست. سهیلی خوانساری با

توجه به آنکه مؤلف در دیباچه کتاب، «ناصر امیرالمؤمنین» را از جمله القاب التتمش آورده، احتمال داده است که کتاب پس از سال های ۶۲۶ و ۶۲۷ ق تألیف شده باشد؛ چراکه المستنصر بالله این لقب را در سال ۶۲۶ ق به فخر مدبر داده است. (ن.ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۰؛ نیز: صفا، ۱۳۶۳: ۳/ ۱۱۶۹) او در ادامه می گوید: «باید تألیف کتاب را میان سال های ۶۲۶ و ۶۳۳ ق که پایان عمر ایلتتمش است دانست؛ اگرچه می توان گفت کتاب پیش از سال ۶۲۷ صورت تألیف یافته، ولی نسخی که بعد تحریر یافته است، این لقب را افزوده اند» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۱). حیبی نیز تاریخ تألیف کتاب را حدود ۶۳۰ ق بیان کرده است (ن.ک: سراج، ۱۳۶۳: ۲/ ۳۴۷).

اثر دیگر فخر مدبر بحرالانساب نام دارد که در آن شجره اسلاف خود را آورده است. سال تألیف این کتاب که با عنوان های مختلفی چون بحرالانساب (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۴؛ صفا، ۱۳۶۳: ۳/ ۱۱۶۹؛ دانش پژوه، ۱۳۵۳: ۱/ ۲)، شجره انساب (قزوینی، ۱۳۶۳: ۸/ ۷۰) و شجره انساب مبارکشاهی (دانش پژوه، ۱۳۵۳: ۱/ ۲) نیز شناخته شده است، روشن نیست؛ اما بنا بر تصریح مؤلف، نوشتن آن دوازده سال به طول انجامیده و در سال ۶۰۲ ق به قطب الدین آیبک (م: ۶۰۷ ق)، از امیران غوری، تقدیم شده است. (ن.ک: دنیسون روس، ۱۹۲۷: ۶۷ و ۷۱) به نظر قزوینی، تألیف کتاب در سال ۵۹۵ ق پایان یافته است. (۱۳۶۳: ۸/ ۷۰) چنانچه حدس او درست باشد، تألیف کتاب در سال ۵۸۳ ق آغاز شده است. دانش پژوه تألیف کتاب را در میانه سال های ۵۸۳ - ۵۹۷ ق می داند. (۱۳۵۳: ۱/ ۲) اگر تاریخ پایان نگارش و اهدای کتاب را در یک سال فرض کنیم، تألیف آن باید در سال ۵۹۰ ق آغاز شده باشد.

بعضی محققان از اثر دیگری با عنوان آداب الملوك وكفاية المملوك یاد کرده اند. (ن.ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۹؛ صفا، ۱۳۶۳: ۱۱۶۹؛ کردی، ۱۳۸۵: ۷۸). از این اثر تنها یک نسخه در دیوان هند موجود است که در واقع همان متن آداب الحرب والشجاعة است که نام متفاوت و نیز شش باب افزون بر دیگر نسخ دارد.

۱-۱- بیان مسئله

نسخه‌های خطی مهم‌ترین و اصلی‌ترین ماده مصحح در امر تصحیح هستند. نخستین کار مصحح، بعد از شناسایی و فراهم کردن نسخه‌های خطی به‌جامانده از یک متن، عبارت است از ارزیابی، سنجش و طبقه‌بندی آنها بر اساس معیارهای شناخته‌شده‌ای چون قدمت، اصالت، صحت و... این ارزش‌گذاری از چند جنبه حائز اهمیت است: نخست آنکه مصحح را در انتخاب درست مناسب‌ترین شیوه تصحیح یاری می‌دهد؛ دیگر آنکه ضرورت استفاده کردن یا در اولویت قرار دادن نسخه‌ای را تبیین می‌کند و از سویی دیگر موجب می‌شود که بسیاری از نسخه‌های هم‌ارز که اعتبار کم‌تری در قیاس با دیگر نسخ موجود دارند، به کنار نهاده شوند. این امر در تسریع کار مصحح، میزان دقت و اجتهاد او و در نتیجه کیفیت کار بسیار مؤثر خواهد بود.

مسئله پژوهش حاضر بررسی نسخه‌ای از *آداب‌الحرب‌والشجاعة* است که نام متفاوت *آداب‌الملوک‌وکفایة‌المملوک* را دارد. همین امر سبب شده است که سهیلی خوانساری، مصحح کتاب، همانند بعضی محققان دیگر، آن را اثر دیگری از مؤلف بداند و در تصحیح خود از آن استفاده نکند. بحث ما در سه حیطه تعریف می‌شود:

۱. تبیین چرایی عنوان متفاوت نسخه متعلق به دیوان هند با نسخ دیگر *آداب‌الحرب*.
۲. ارزش و جایگاه نسخه دیوان هند در میان نسخه‌های *آداب‌الحرب*.
۳. تصحیح مجلد بخشی از نسخه دیوان هند که در رساله‌ای مستقل با عنوان آئین کشورداری به چاپ رسیده است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

آداب‌الحرب‌والشجاعة در سال ۱۳۴۶ با تصحیح احمد سهیلی خوانساری در انتشارات اقبال به چاپ رسیده است. در سال ۱۳۵۴، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران رساله‌ای با عنوان آئین کشورداری (شش باب باز یافته از *آداب‌الحرب‌والشجاعة*)، با تصحیح محمد سرور مولایی منتشر کرده است. متأسفانه، از آن زمان تا کنون، هیچ‌گونه تحقیق و نقد جدی در باب این دو تصحیح صورت نگرفته است. مقالاتی نیز که درباره *آداب‌الحرب* نوشته شده‌اند، به

معرفی مؤلف، موضوع و برخی خصائص سبکی کتاب پرداخته‌اند. در این میان، تنها، محمد مدیری در نقد و بررسی کتاب «آداب الحرب و الشجاعة»، در معرفی آثار مؤلف به آداب الملوک و کفایة المملوک اشاره کرده و قول سرور مولایی را در باب یکی بودن این اثر و آداب الحرب آورده و به معرفی بسیار مختصری از این نسخه بسنده کرده‌است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

آداب الحرب به دلیل تازگی، تنوع و انحصاری بودن موضوعات، اشمال بر بسیاری از واژه‌ها، اصطلاحات و آئین‌های کشورداری، سپاهگیری و تعریف ابزارآلات جنگی و همچنین سبک نویسندگی مؤلف، در میان متون فارسی بسیار حائز اهمیت است. این کتاب می‌تواند در تنظیم فرهنگ‌ها و بررسی تاریخ جنگ و آیین و آداب جنگ برای پژوهشگران بسیار مفید باشد. عرضه درست این کتاب می‌تواند فرهنگ‌نویسان را یاری دهد و احياناً برخی از خطاهای راه‌یافته در فرهنگ‌ها را اصلاح کند.

سهیلی خوانساری در تصحیح آداب الحرب از نسخه متعلق به دیوان هند استفاده نکرده‌است. سرور مولایی شش باب این نسخه را که افزون بر دیگر نسخ است، در رساله‌ای با عنوان آئین کشورداری چاپ کرده‌است. از آنجا که این نسخه، در قیاس با دیگر نسخ، برتری‌هایی دارد، ضروری است در تصحیح آداب الحرب از آن استفاده شود تا متن منقح‌تری از این کتاب فراهم آید.

۱-۴- روش تحقیق

بعد از تهیه پنج نسخه خطی آداب الحرب و الشجاعة، از جمله نسخه متعلق به دیوان هند موسوم به آداب الملوک و کفایة المملوک، به ارزیابی و مقابله آنها با یکدیگر پرداختیم تا جایگاه نسخه دیوان هند را در این میان نشان دهیم. سپس، متن چاپی آئین کشورداری را با اصل خود (نسخه دیوان هند) مقابله کردیم و با کمک دیگر نسخه‌ها و آوردن توضیحات و شواهد لازم، سعی کردیم خطاهای متن را اصلاح کنیم. ترتیب و ارزیابی نسخه‌های ما چنین است:

ب (موزه بریتانیا): نسخه موجود در موزه بریتانیا به شماره add.16853، به خط

نستعلیق، بی نام کاتب و تاریخ کتابت، احتمالاً متعلق به قرن ۹، در ۱۹۳ برگ و ۳۸۵ صفحه. پایان نسخه چند برگ افتادگی دارد. عکسی از آن به شماره ۱۲۸۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این نسخه با وجود برخی اغلاط، از نظر قدمت، صحت و اصالت در ضبط کلمات و پایبندی به حفظ خصیصه‌های زبانی و سبکی، بر دیگر نسخه‌ها ترجیحی آشکار دارد.

ت (دانشگاه تهران): نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۸۹۶۸، به خط نسخ قرن ۹ و ۱۰، بی نام کاتب و تاریخ کتابت، دارای ۱۷۰ برگ و ۳۳۸ صفحه. چند برگ از آغاز مقدمه و پایان باب‌های ۲۰ و ۴۰، و نیز باب‌های ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶ و ۲۷ افتاده است. این نسخه مادر نسخه‌های متفاوت با نسخه «ب» داشته است و کاتب در بسیاری از مواضع متن را ساده‌تر و روشن‌تر کرده است. گاهی کلمات کهن و احتمالاً ناآشنا را به کلمه‌ای معادل و ساده تغییر داده است. همچنین در موارد بسیاری، به‌ویژه آنجا که غلط مسلم است یا افتادگی دارد، متن با قلمی دیگر تغییر یافته است. سهیلی خوانساری در تصحیح خود عمدتاً از این نسخه استفاده کرده است.

د (دیوان هند): نسخه دیوان هند به شماره ۶۴۷ (۲۷۶۷ فهرست ات‌ه)، به خط نستعلیق، بی نام کاتب و بدون تاریخ کتابت، دارای ۱۳۸ برگ و ۲۷۶ صفحه، هر صفحه شامل ۱۹ سطر. گویا کاتب بخش‌هایی مانند عناوین، آیات، احادیث و جملات عربی را با قلمی به رنگ متفاوت نوشته است که در فیلم به سبب کم‌رنگ شدن، بسیاری از آنها ناخواناست. نسخه «د» در قیاس با دیگر نسخ، شش باب اضافه دارد که به گمان ما از اصل کتاب است. همچنین ظاهراً کسی این نسخه را خوانده و معنی بسیاری از واژگان را گاه در متن نسخه و گاه در هامش نسخه آورده است.

م (مرعشی نجفی): نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی به شماره ۱۰۳۱۸، به خط نستعلیق خوش، بی نام کاتب، احتمالاً کتابت حدود قرن ۱۱، دارای ۱۱۶ برگ و ۲۳۲ صفحه، هر صفحه شامل ۱۸ سطر. نسخه غلط‌های فراوانی دارد. جلال‌الدین همائی این نسخه را خوانده و برخی از اغلاط را در هامش تصحیح کرده و گاه توضیحاتی افزوده است.

ک (کتابخانه ملک): نسخه کتابخانه ملک؛ به خط نستعلیق؛ تاریخ کتابت رمضان سال

۱۰۸۴ ق، دارای ۲۳۷ صفحه، هر صفحه شامل ۲۲ سطر. بی نام کاتب. این نسخه نیز مانند «م» مغلوط است. مشابهت فراوان نسخه «ت»، «م» و «ک» موید هم‌خانواده بودن این سه نسخه است.

۲- بحث

۲-۱- عنوان متفاوت نسخه دیوان هند با دیگر نسخ آداب الحرب

از میان پنج نسخه‌ای که ما از *آداب الحرب والشجاعة* در اختیار داشته‌ایم، چهار نسخه «ب، ت، م، ک» نام کتاب را به همین صورت، یعنی «آداب الحرب والشجاعة» ضبط کرده‌اند: «محمد منصور سعید... این کتاب پرفواید و غرایب تصنیف و تألیف کرد و آداب الحرب والشجاعة نام کرده شد و بر سی و چهار باب نهاده آمد» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۵-۱۶). تنها نسخه دیوان هند آن را «آداب الملوک و کفایة المملوک» نامیده‌است.

فخر مدبر انگیزه خود را از تألیف *آداب الحرب والشجاعة* گزاردن حقی می‌داند که پادشاهان غازی بر او دارند:

چون حال و کار اهل عالم به پادشاهان منوط است و صلاح رعایا و امن راه‌ها به عدل و سیاست ایشان مفوض است، کمترین خدمتکاران... محمد منصور سعید... ملقب به مبارکشاه، معروف به فخر مدبر... که حق نعمت پادشاهان غازی... در ذمت او لازم است، واجب دید گزاردن آن به دعای نیک بر حکم سوابق، به اسم مبارک پادشاه اسلام... ابوالمظفر ایلتمش (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۵-۱۶).

از این عبارات چند نکته می‌توان دریافت: نخست آنکه از نظر فخر مدبر، پادشاهان نقش بسیار مهمی در تمام امور دارند و او خود در دستگاه آنها حضور داشته و مورد اکرام آنها واقع شده‌است. دیگر آنکه مخاطبان اصلی او پادشاهان غازی هستند و تألیف *آداب الحرب* تکلیف دینی و اخلاقی اوست.

هرچند مؤلف در زمان تألیف *آداب الحرب* در هند به سر می‌برده و کتاب را به سلطانی در آنجا تقدیم کرده‌است، از بعضی عبارات‌های کتاب می‌توان حدس زد که انگیزه اصلی او وقایعی بود که در ایران جریان داشته‌است. ظهور فتنه مغول در ایران و کشته شدن پادشاهانی چون محمد و جلال‌الدین خوارزمشاه، بی‌تردید، خاطر کسانی چون فخر مدبر را

آشفته می کرده است:

در چنان وقتی در قرن هفتم که جهان پر فتنه شده بود و قومی غز مفسد مخرب طاعی بر مملکت غزنین مسلط و مستولی گشته بودند و مردمان اصیل اهل از دست ظلم ایشان جلا اختیار کرده... پادشاهی هم در آن قرن پیدا آمد از خاندانی قدیم صاحب قران، چون سلطان سعید شهید معز الدین و الدین، محمد بن سام... (دنسون روس، ۱۹۲۷: ۱۹)

چنین اوضاعی موجب شد فخر مدبر کتابی تألیف کند که بتواند اوضاع موطن خویش را - که همواره از آن و حکمرانانش در گذشته به نیکی یاد می کند - به سامان دارد و الگویی جامع و دقیق از سیاست و فنون سپاهگیری و جنگاوری ترتیب دهد. از این روی، عنوان *آداب الحرب والشجاعه* با هدف مؤلف تناسب دارد. البته آموزش جنگ و ذکر مسائلی درباره آن، به صورت پراکنده، در کتاب هایی با موضوعات گوناگون، به ویژه متونی که از نوع آداب الملوک ها هستند، آمده است؛ اما عنوان «آداب الحرب» را می توان اختصاصاً به متونی اطلاق کرد که به استقلال به موضوع جنگ و امور مرتبط به آن پرداخته اند. در زبان فارسی به غیر از *آداب الحرب* کتابی را با این عنوان نمی شناسیم. برای این عنوان هم چند سؤال مطرح است: آیا مؤلف اصراری در آوردن عنوان «آداب الحرب» یا اصراری در عطف واژه «الشجاعه» به «الحرب» داشته است؟ آیا از همین عنوان نمی توان به نگاه مؤلف به موضوع جنگ پی برد؟ آیا مؤلف با انتخاب این عنوان و عطف «الشجاعه» قصد تبیین چرایی جنگ را داشته است؟ از فحوای کلام مؤلف درباره جنگ می توان دریافت که ضرورتی ناگزیر او را به تألیف چنین کتابی واداشته است. مهم ترین انگیزه مؤلف از تألیف چنین کتابی که دغدغه و اضطراب سیاست و جنگاوری بر آن حاکم است، احتمالاً، آشوب ها و ویرانی های ناشی از حملات قوم مغول بوده است؛ چنان که در باب سوم با عنوان «اندر شفقت و رحمت پادشاهان»، این سخن پیامبر را درباره آخر الزمان می آورد:

در آخر الزمان قومی پیدا آیند که روی ایشان چون روی آدمیان باشد و دل هاشان چون دل دیوان باشد به مثل دل گرگان زینکار. و در دل هاشان یک ذره رحمت نباشد؛ همه خون ریزند و از هیچ کاری زشت باز نباشند...^۴ (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۱۱)

اما اندیشه غالب فخر مدبر پرهیز از جنگ و روی آوردن به صلح و بهره گرفتن از خرد

و تدبیر است؛ تا آنجا که قبل از ورود به مبحث جنگ، بابی مستقل با عنوان «اندر مشورت کردن در حرب تا ممکن گردد حرب ناکردن» ترتیب می‌دهد و می‌گوید:

بدان که حرب کردن خود شیئی تلخ است و هر که اندر آن عجب آرد و منی کند، خوار ماند. اندر آن باب، جنگ به عصمت ایزد، تعالی، باید زد. و معنی حرب، رفتن جان و مال است و چون در خشنودی ملک، تعالی، باشد، هر دو خوش است؛ که پاداش آن بهشت جاودان است و نعمت ابدی و بقای سرمدی. (فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۱۶۴)

فخر مدبّر، همواره، به روی آوردن به صلح و پرهیز از جنگ توصیه می‌کند: «و صلح جوید؛ که صلح برجایگاه بهتر از جنگ ناهنگام که نتوان دانست که عاقبت به کجا رسد. و این صلح بهتر از پیروزی باشد؛ که هیچ کس را واقعه نیفتد»؛ (فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۲۷۸) «اگرچه لشکر او انبوه‌تر از لشکر خصم باشد، طالب حرب و جنگ نباشد؛ و اگرچه بر زبان جنگ می‌خواهد، باید که به دل صلح طلبد و به بسیاری لشکر مغرور نگردد و عجب نیارد». (فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۲۷۸)

اما نسخه دیوان هند عنوان متفاوت «آداب الملوک و کفایة المملوک» را دارد. پیداست که عنوان‌های آداب الحرب والشجاعة و آداب الملوک و کفایة المملوک نمایانگر دو موضوع متفاوت‌اند. در تبیین چرایی این تفاوت دو احتمال را می‌توان در نظر گرفت:

نخست آنکه احتمال دارد مؤلف آن شش باب افزون آداب الملوک را جداگانه تألیف و در یک زمان آنها را با هم ادغام و پس از ادغام، در آن بازنگری کرده و نام آداب الملوک و کفایة المملوک را برگزیده باشد. علت این گزینش می‌تواند آن باشد که بخش اعظم این کتاب درباره سیاست و کشورداری است که موضوع اصلی آداب الملوک‌هاست. همچنین موضوع جنگ و اسب، به‌عنوان یک وسیله جنگی، می‌تواند به‌نوعی زیرمجموعه موضوع کشورداری قرار گیرد. از این‌روی، عنوان آداب الملوک و کفایة المملوک جامع‌تر از عنوان آداب الحرب والشجاعة است.

احتمال دوم آنکه نسخه دیوان هند مادر نسخه‌ای متفاوت با دیگر نسخه‌ها داشته‌است که از آن تنها همین نسخه به‌جا مانده‌است. علت آنکه چرا از نسخه دیوان هند نسخه دیگری باقی نمانده‌است، بر ما روشن نیست. اما آیا می‌توان احتمال داد علت آنکه نسخه دیگری از آداب الملوک و کفایة المملوک به‌جا نمانده‌است، اوضاع و احوال حاکم بر جامعه آن روز

بود که پرداختن به موضوع سیاست و کشورداری را برنمی‌تابیده‌است؛ چنان‌که در آن عصر، *سیرالملوک*، مهم‌ترین اثری که پیش از *آداب‌الحرب* در موضوع سیاست نوشته شد نیز به همین علت مهجور مانده بود:

پس از کشته شدن خواجه نظام‌الملک و کشاکش‌های جانشینان ملک‌شاه، سال‌ها طول کشید تا نسخه‌هایی از *سیرالملوک* به دست خوانندگان برسد و در میان اهل ادب مقام خود را پیدا کند. از عواملی که باعث شد متنی مانند *سیرالملوک* در قرن ششم، احتمالاً، کمتر شناخته شود، موضوع آن بود، آیین کشورداری و جهت‌گیری سخت و شدید در برابر فرقه‌اسماعیلیه که پیروان آن روز به روز قوی‌تر و بیش‌تر می‌شدند. به‌احتمالی قریب به یقین، چنین متنی در مراکز فرهنگی آن روز خوانده نمی‌شد و مطالب اصلی آن برای منشیان و مؤلفان قابل‌اخذ و اقتباس نبود، از این‌رو آنچه در آثار سال‌های بعد هم از آن نقل شده‌است، از داستان‌های آن است. (خواجه نظام‌الملک طوسی، ۱۳۹۹: پنجاه‌ویک)

فخر مدبّر، بی‌تردید، در تألیف کتاب خود به *سیرالملوک* نظام‌الملک نظر داشته‌است. او از تمام موضوعاتی که نظام‌الملک به آن پرداخته، به گونه‌ای اخذ و اقتباس کرده‌است و به احتمال بسیار، آن را در ادامه و به منظور تکمیل اثر نظام‌الملک پدید آورده‌است؛ چراکه می‌توان گفت *سیرالملوک* جامع‌ترین و برجسته‌ترین کتابی است که تا آن زمان، در موضوع آموزش اصول و قواعد کشورداری تألیف شده بود. فخر مدبّر نیز در اثر خود، هم به آنچه نظام‌الملک از آن سخن گفته‌است پرداخته و هم با افزودن شش باب در این موضوع که نظام‌الملک از آن بازمانده، آن را تکمیل و نسخه‌ای جامع‌تر در نوع آداب‌الملوک‌ها ترتیب داده‌است.

۲-۲- اهمیت و ارزش نسخه دیوان هند

۲-۲-۱- کامل‌ترین و جامع‌ترین نسخه آداب‌الحرب والشجاعه

بررسی‌های ما نشان داد که نسخه دیوان هند کامل‌ترین دست‌نوشته *آداب‌الحرب والشجاعه* است که به احتمال بسیار مادر نسخه‌ای متفاوت داشته‌است و بخشی که در آیین کشورداری در این نسخه آمده (شش باب افزون بر دیگر نسخ)، بی‌تردید از همین کتاب و مکمل آن است. عنوان‌های آن شش باب به ترتیب چنین است: اندر اختیار کردن مستوفی عالم متقی نیک‌اعتقاد و معاملات دان امین؛ اندر نصب‌دادن مشرف

کاردان کافی امین راست قول راست قلم بر کلّ ممالک؛ اندر نصب دادن صاحب برید کافی راست قلم متدین خدای ترس؛ اندر نصب کردن و کیل کافی در فنون معاملات راست قول؛ اندر اختیار کردن امیر حاجب محترم کافی نیکو محاوره نیکو جمال؛ اندر اختیار کردن امیر داد عادل مشفق نیکو اعتقاد خدای ترس.

این باب‌ها، بعد از باب پنجم با عنوان «اندر اختیار کردن وزیر کافی ناصح پاک‌دین کاردان خدای ترس» آمده است. کاملاً منطقی و بایسته است که مؤلف بعد از پرداختن به وزیر به عنوان مقامی دیوانی، در باب‌های بعدی، به مستوفی، مشرف، صاحب برید، و کیل، امیر حاجب و امیرداد پردازد و حقّ چنین موضوعاتی را در بخش آیین کشورداری کتاب خود ادا کند.

گذشته از این باب‌ها، مبارکشاه در این نسخه بخش‌های درخور توجهی از متن را بسط داده است. این افزوده‌ها که گاه منحصر به کلمات است، گاه به عبارات و گاه بخشی مستقل چون یک حکایت، به ارزش‌های بی‌شمار زبانی و ادبی کتاب افزوده است.

۲-۲-۲- شباهت بیشتر نسخه دیوان هند به نسخه موزه بریتانیا در قیاس با دیگر نسخ

با مقابله نسخه‌های *آداب‌الحرب* درمی‌یابیم که نسخه دیوان هند از نظر زبانی و واژگانی بسیار به نسخه «ب» (کهن‌ترین و صحیح‌ترین نسخه) نزدیکی و شباهت دارد. سهیلی خوانساری در تصحیح خود علاوه بر آنکه از نسخه دیوان هند استفاده نکرده، نسخه موزه بریتانیا (ب) را نیز اساس کار خود قرار نداده است. بیشتر ضبیط‌های منتخب او برابر با نسخه «ت» است. این نسخه مادر نسخه‌ای متفاوت با «ب» داشته است و کاتب گاهی کلمات کهن و احتمالاً ناآشنا را به کلمه‌ای معادل و ساده تغییر داده است و همچنین در مواردی از سبک زبانی کتاب عدول کرده و آن را آشناتر کرده است. در نتیجه، می‌توان گفت نسخه دیوان هند در تصحیح‌های آتی متن *آداب‌الحرب* و *الشجاعه* بسیار راهگشا خواهد بود و علاوه بر به دست دادن متن کاملی از *آداب‌الحرب*، می‌تواند مصححان را در رسیدن به درست‌ترین و اصیل‌ترین صورت متن یاری دهد.

در اینجا برای نمونه شواهدی می‌آوریم:

۱. [مرد گفت]: پیش از آنکه روز فرود شود، بز را بیار که در تاریکی به سبب طبخ آن رنجیده شوی. (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۶۱)

* ضبط سه نسخه «ت، م، ک» نیز برابر با متن چاپی «رنجیده» است. اما نسخه «ب» و «د» در اینجا «زحیر» آورده‌اند. «زحیر» در اینجا به معنی «ملول و خسته» است؛ چنان که در این بیت مسعود سعد:

ولیک گشت مرا طبع این هوای عفن   زحیر گشتم از این مردمان بی سامان

(۱۳۴۴: ۱ / ۵۲۱)

«زحیر» با همین معنا بار دیگر در باب یازدهم کتاب به کار رفته است: «اما هیچ نیزه بهتر از نیزه هندوستان نیست. و آنچه پر است و میان پر، کار نیاید و آنچه گران و لرزان بیجان [بیجان]^۵ آید و سوار به سبب گرانی زحیر شود» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۶۱).

روشن است که کاتبان آن نسخ ضبط کهن واژه «زحیر» را به «رنجیده» تبدیل کرده‌اند. ۲. از این نیشکر می‌آوردند و می‌شیلیدند و گرم می‌کردند و بدین پادشاه می‌دادند (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۷۰).

* «شیلیدن» یا «شیلیدن» به معنای «افشردن و شیره کردن» فعلی کهن است. در متون دیگر نمونه‌ای برای آن نیافتیم. دهخدا نیز تنها بیتی از امیر خسرو دهلوی را از حاشیه برهان چاپ معین می‌آورد:

گلابی صفت بر جفا بگذرد   که گل را شپلند و آبش برند

این فعل علاوه بر عبارت یادشده، در دو عبارت دیگر متن نیز به کار رفته است. از میان نسخ، تنها دو نسخه «ب» و «د» این فعل را آورده‌اند و سه نسخه «ت، م، ک» آن را از عبارت ذکر شده حذف و در ۲ عبارت دیگر به «بیشردند» تغییر داده‌اند (ن. ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۷۰-۷۱).

۳. چون ملک‌شاه و اعیان بر خوان بنشستند، در تعجب آن خوان بماندند؛ که مثل آن هرگز ندیده بودند از کوشک و رز و انگور و درختان از هر نوعی و اسب و اشتر و گاو و گوسپند و جغد و انواع اباها و قلاها و حلواها و شیرینی‌ها و مرغان مسمن و دیگر شکاری و جز آن (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۵۵).

* عبارات دربارهٔ بیان شگفتی‌های مشهودات حاضران است. از میان نسخه‌های *آداب‌الحرب* به جای واژه «جغد»، نسخهٔ «ب»، کهن‌ترین و صحیح‌ترین نسخه، آن را «سغد» و «د» آن را «سغد» ضبط کرده‌اند که برای هیچ یک در لغت‌نامه شاهی نیامده‌است. سغد به معنای باران نرم است و زمین نشیب که آب باران در آن جمع شود. در متن ما می‌تواند منظور آب‌نماها یا حوض‌هایی باشد که در دربار ساخته بوده‌اند؛ که البته بسیار غریب و بعید است. «سغد = سقدد» [اسب لاغرشده، اسب لاغرمیان. رک. منتهی‌الارب به نقل لغت‌نامهٔ دهخدا] با دیگر کلمات عبارت چون اسب و اشتر و گاو و گوسفند همخوانی بیشتری دارد. و احتمال آن نیز هست که ضبط «ب: سغد» همان «سغد = سقدد» باشد که نتیجهٔ سهو در کتابت است. اما به نظر می‌رسد که ضبط نسخ «ت، م، ک: جغد» صورتی از «سغد» یا «سغد» است که کاتبان آن را ساده‌تر کرده‌اند.

۴. آندپال تهنرت را بشکست و بگرفت و از آب جندراهِه بگذشت و به لوهور آمد. پشتهان لوهور در میان شدند بر تهنرت مواضعتی نهادند (فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۳۰۹).

* «ب، د» پشتهان آورده‌اند. «ت» آن را حذف کرده‌است و «م، ک» آن را به صورت آشنای «رسولان» تغییر داده‌اند. «پشتهان» یا «بستهان» را در فرهنگ‌ها و متون دستیاب نیافتیم. به نظر می‌رسد که از واژگان محلی باشد.

۵. [پادشاه] تفحص و تتبع سیم‌ها بکند و صرافان را پیوسته گوش بازدارد تا عیار سیم‌ها کم نکنند که مال مردمان بدین سبب در دست صرافان افتد (فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۱۱۷).

* ضبط نسخه‌های «ب، د» در اینجا «ضرابان» است. ضراب: زرگری که در ضرابخانه سکه ضرب می‌کند و می‌تواند در کم و زیاد شدن عیار مسکوکات تصرف کند، و صراف کسی است که درم و دینار و سکه را نقد و ارزیابی می‌کند و او نیز می‌تواند عیار سکه را کم و زیاد اعلام کند. اما کسی که «عیار سیم‌ها (درم و دینار) [را] کم می‌کند» ضراب است. بنابراین، در متن «ضرابان» صحیح است و احتمالاً دشواری خوانش واژه باعث صرف نظر کلی از آن و گزینش ضبط نسخه‌های تازه‌تر شده‌است.

۲-۳- تصحیح خطاها و غلط‌های رساله آئین کشورداری

در این بخش به تصحیح برخی خطاها و غلط‌های راه یافته به رساله آئین کشورداری با ارائه توضیحات و شواهد لازم می‌پردازیم. و در ادامه، به دلیل محدودیت حجم مقاله در جدولی به دیگر تفاوت‌های متن چاپی با اصل نسخه اشاره می‌کنیم.

۱. و در آن وقت که در مصر قحط افتاد و آن تنگی و غلای سعیر، نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْهَا، هفت سال کشید و ریان ولید که پادشاه مصر بود، در آن کار درماند (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۱۸).

* **غلاسعری:** [غلا + سحر + یای حاصل مصدر]، گرانی، تورم. «غلا» واژه‌ای عربی و به معنای «قحطی و گرانی نرخ» است. در جامع‌التواریخ می‌خوانیم: «در زمین حجاز قحط و غلا و در بلاد شام طاعون پدید آمد». (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۲: ۱۳۲/۲) «سعیر» نیز واژه‌ای عربی و به معنای «نرخ» است. غلاسعری چند بار دیگر در آداب‌الحرب و غالباً مترادف با «قحطی» به کار رفته است (ن. ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۰۳، ۱۰۷، ۱۰۹). سهیلی خوانساری این واژه را در دو جا (ص ۱۰۳ و ۱۰۹) با ضمه (سُعِر) آورده است؛ گذشته از آنکه هیچ یک از نسخه‌های آداب‌الحرب حرکات حروف این واژه را مشخص نکرده‌اند، انواع معانی این واژه با حرکت ضمه نیز که در فرهنگ‌های لغت آمده، در ترکیب «غلاسعری» تناسبی ندارند. توجه به دو نکته اشتباه بودن روایت نسخه (د: غلای سعیر) را تأیید می‌کند: نخست آنکه «سعیر» به معنای «آتش، دوزخ» در این ترکیب وجهی ندارد. و دیگر آنکه نسخه «د» در دیگر موارد، این واژه را به صورت «غلاسعر» و «غلاسعری» آورده است. ما در جست‌وجوهای خود این واژه را تنها در یک جا یافته‌ایم: «چون بادی یا برقی یا غلاء سعری بودی، گفتم مردمان را این به سبب من می‌رسد، اگر عطا بمیرد برهند» (غزالی، بی تا: ۳۱۶/۴).

۲. اگر [مشرف] بر سر پیلان نائبی فرستد، تا هر روزه خرج و علف و ادویه و زنگ‌ها و شاره‌ها و عماری و جمله اجناس که تعلق به پیل‌خانه دارد، با بصیرت در قلم آرد (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۲).

* ضبط این واژه در نسخه «د»، «سارها»ست که سرور مولایی نیز به اصل آن در پای صفحه اشاره کرده است.

سار: ساره، ساری. و آن جامهٔ عموم زنان هند است؛ پارچه‌ای بلند که یک سر آن را بر کمر می‌بندند و سر دیگر آن را بر سر و کتف می‌اندازند. «ساره» مخفف شار و بیشتر به معنای دستار هندوان است. و آن پارچه‌ای نازک است که هندوان به دور سر خود می‌پیچند. همچنین شار در معنای سار هم به کار رفته است. در اینجا بنا بر قاعدهٔ «حفظ ضبط صورت اصیل و کهن واژگان» بایسته است مطابق با ضبط نسخهٔ «د»، «سار» را حفظ کنیم.

۳. و [مشرف: ناظر خرج] اگر بر سر شکوه مشرف (ناظر، مراقب) فرستد، باید که جملهٔ شکاری را از باز و چرخ و عقاب و سنقر و باشه و لکره سخنه و غوغو و یوز و سیاه‌گوش و سگ شکاری به‌واجبی در قلم گیرد (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۲۳).

* **شکره:** اصل چنین است. و شکره به هر مرغ شکاری مانند باز، شاهین و عقاب می‌گویند؛ چنان‌که عبارات‌های بعدی از نظر معنایی به‌خوبی مؤید این واژه است.

لکره و سخنه: در نسخهٔ دیوان هند این دو واژه به‌مانند دیگر واژگانی که در عبارت آمده‌اند، با «و» عطف جدا شده‌اند؛ بنابراین یک واژه نیست. صورت واژه‌ها نیز دقیقاً همان است که در متن چاپی آمده است؛ اما متأسفانه ما در جست‌وجوهای خود آنها را در جایی نیافتیم. از این‌رو، می‌توان آن دو را از کلمات تازهٔ کتاب دانست که سیاق معنایی عبارات و کلمات معطوف تا حدی معنای آنها را روشن می‌کند. بنابراین، «لکره» و «سخنه» از زمرهٔ حیوانات شکاری هستند.

۴. [صاحب‌برید] به رشوت هیچ چیز از واقعات و حادثات نپوشاند. خائنان و مجرمان نگاه ندارد و حسن پوشی نکند (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۲۵).

* **حسن پوشی کردن:** پرده پوشی کردن، مکر و فریب دادن. صائب نیز در بیتی به این مفهوم اشاره دارد:

آفت زهد ریایی بیش‌تر باشد ز فس   می‌توان کردن حذر از چاه تا حسن پوش نیست

(صائب تبریزی، ۱۳۶۶: ۱/۲ (۶۴۱))

ظاهراً از آنجا پیدا شده که در گذشته یکی از شگردهای نظامی تلقی می‌شده است؛ به این ترتیب که سپاه عقب‌نشینی می‌کرد و دشمن در پشت آن می‌رفت. در مسیر دشمن

چاه‌هایی می‌کنند و روی آنها را با خاشاک می‌پوشانند. دشمن بی‌خبر، در تعقیب آنها، در آن چاه‌ها می‌افتاد.

مصحح در پای صفحه اصل واژه در نسخه را (خس بوس ؟ [بی نقطه ب]) آورده است؛ اما از آنجا که معنا بر ایشان روشن نشده، آن را در متن به حسن پوشی تغییر داده‌اند. حسن پوشی (پوشاندن حسن، نادیده گرفتن نیکی) نه تنها اینجا معنایی ندارد، بلکه از نظر معنایی نیز کاملاً ضد آن است که فحوای عبارت منتقل می‌کند. این واژه بار دیگر در متن به همین صورت و معنا به کار رفته است:

[امیر داد] در دعوی شنیدن خصمان نیک هوشیار باشد و گوش باز دارد تا حیفی نرود و حقّ مسلمانان ضایع نشود و مظلومان به حقّ خود رسند. و اگر کسی از وکیلان و متّصلان دیوان و قضات ردی بیند و حسن پوشی کند، منع و زجر فرماید (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۳۸).

* در عبارات فوق نیز بار معنایی عبارات که در توصیه به امیر داد آمده است، به خوبی روشن است. اما در اینجا علاوه بر «حسن پوشی»، واژه «ردی» نیز غلط و بی‌معناست. این واژه در هیچ یک از فرهنگ‌ها و متون نیامده است. صورت صحیح آن در نسخه دیوان هند «روی» است.

روی دیدن: به معنای رودر بایستی کردن؛ جانبداری و طرفداری کردن از کسی است که در اینجا کاملاً به جا به کار رفته است. حافظ نیز در بیتی این تعبیر را آورده است:

عابدان آفتاب از دلبر ما غافلند ای ملامتگو خدا را رو مبین آن رو بین

(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۷۸)

بنابراین معنای متن چنین است: «اگر کسی از وکیلان و متّصلان دیوان و قضات از کسی جانبداری کند و فریب دهد، [امیر داد باید او را] منع و زجر فرماید (بازداشت و مجازات کند).

۵. [صاحب برید باید] مردان جلدِ خدای ترس گمارد تا حال‌ها و خبرها به راستی کند و به جان و مال نسپارند و از خدای بترسند؛ که بزرگتر رکنی از ارکان مملکت، شغل بریدی است (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۲۵).

همچنین در باب اختیار کردن امیرداد می‌خوانیم:

[دفتردار باید] از غمّازی احتراز نمایند و مسلمانان را به جان و مال نسپارند؛ که بزرگان و حکیمان روزگار چنین گفته‌اند که هر روز هر آدمی و هفت اندام از زبان هفتاد بار زینهار خواهد که زنهار تا سخن نگویی که ما را به سبب تو از تن جدا کنند و ببرند و نسل و عقب بریده گردد (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۳۹).

* «سپردن» در «به جان و مال نسپارند» از نظر معنایی روشن نیست. ضبط صحیح «نسازند» است که مصحح با تصحیفی نادرست آن را به «نسپارند» تغییر داده‌است.

ساختن: سازش کردن، تباری کردن. **به جان و مال ساختن:** برای جان و مال سازش و تباری کردن، به منظور حفظ جان یا رسیدن به مال تباری کردن.

۶. [ابوجعفر منصور، خلیفه دوم عباسیان]: چگونه محتاجم به چهار مرد که به درگاه تو قائم کرد! و حاضران گفتند: یا امیرالمؤمنین، ایشان کیانند؟ (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۲۶)

* متن عربی گفت و گوی ابوجعفر منصور با همنشینان خود، در کتاب پیش از ترجمه آن چنین آمده‌است: «ما أَحْوَجُنِي إِلَى أَنْ يَكُونَ عَلَيَّ بَابِي أَرْبَعَةَ رِجَالٍ كَمَا أُرِيدُ! قَالُوا وَمَنْ هُمْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟» (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۲۶)

متن چاپی در اینجا برابر با اصل نسخه است؛ اما همان‌طور که پیداست نه تنها معنای عبارت سست و ضعیف است، با متن عربی آن نیز همخوانی ندارد. این سخن منصور عباسی در کلیله و دمنه نیز آمده است و در آنجا نصرالله منشی آن را چنین ترجمه کرده‌است: «چگونه محتاجم به چهار مرد که بر درگاه من قائم گردند» (۱۳۴۵: ۲۰).

۷. [امیرحاجب باید] در فرماندهی و فراخ‌دلی بکوشد تا به تندیق و بخل معروف نگردد؛ که بدنام شود که همه ملک دنیا به بدنامی نیرزد. (فخر مدبّر، ۱۳۵۴: ۳۵)

* **تندیق:** [مصدر باب «تَفَعَّلَ» از «دَتَّقَ» ← داتق ← دانق] و به معنای دقت و سخت‌گیری در معاملات و نفقات است و در *آداب‌الحرب*، چند جا، معادل «بخل و امساک» به کار رفته‌است. (ن.ک: فخر مدبّر، ۱۳۴۶: ۱۲۲ و ۱۴۳)

نیز در این شعر کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی:

برداشت‌هست رسم تندیق ز روزگار / بر جود تو ترازو از آن سرگران بُود

(۱۳۴۸: ۲۰۹)

۸. اگر از قضات و حکام میلی رود و او [امیر داد] را معلوم گردد، بدان همداستان نباشد و رضا ندهد که بر خلاف شرع حکمی رود؛ که خلل آن دنیا و آخرت را زیان دارد. تا به قیامت درنماند و از عهده جواب قیامت بیرون بتواند آمد که نفس قرآن بدان وارد است: «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ [الشعرا: ۸۸ و ۸۹]» (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۳۷).

* **نص:** در اصطلاح، به آیه‌ای از قرآن می‌گویند که به طور واضح بر مقصود دلالت می‌کند.

نمونه‌های دیگر:

متن آئین کشورداری	متن نسخه دیوان هند
این صنعت [استیفا] از پیامبران، علیهم‌السلام، یوسف صدیق را بوده است. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۱۷)	این صنعت [استیفا] از پیامبران، علیهم‌السلام، یوسف صدیق را بوده است.
یوسف صدیق، علیه‌السلام، از آنجا که رحمت و کرم پیامبران، علیهم‌السلام، بر اهل عالم [است]، از ریان ولید که پادشاه وقت بود، درخواست... (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۱۸)	یوسف صدیق، علیه‌السلام، از آنجا که رحمت و شفقت و کرم پیامبران، علیهم‌السلام، بر اهل عالم [است]، از ریان ولید که پادشاه وقت بود، درخواست... .
[مشرف] بر هر کارخانه که نایب فرستد، بفرماید تا مهرها سره کند و هر چیز که از خانه بیرون آرند، به امینی معتمد سپارند تا وقتی که طلبند، به تمام و کمال باز کند. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۱)	[مشرف] بر هر کارخانه که نایب فرستد، بفرماید تا مهرها سره کند و هر چیز که از خانه بیرون آرند، به امینی معتمد سپارند تا وقتی که طلبند، به تمام و کمال باز کند.
[مشرف] اگر بر لشکر و حشم مشرف فرستد، مردی دانای و مردانه دست باید. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۳)	[مشرف] اگر بر لشکر و حشم مشرف فرستد، مرد دانای و مردانه دست باید.
[مشرف] به خیانت لشکر و حشم هم‌دستان نباشد و از قانون معهود نگذرد و به مرسوم واجبی که آن شغل را بود، راضی باشد. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۳)	[مشرف] به خیانت حشم و لشکر هم‌دستان نباشد و از قانون معهود نگذرد و به مرسوم واجبی که آن شغل را بود، قانع باشد.

<p>مهم‌ترین کارهای ملوک شغل برید است که تعلق به اخبار خیر و واقعات و حادثات دارد؛ که از هر چه باشد، غث و سمین، بر تواتر، شب و روز و گاه و بیگاه، به سمع پادشاه رساند.</p>	<p>مهم‌ترین کارهای ملوک شغل برید است که تعلق به اخبار خیر و واقعات و حادثات دارد؛ از هر چه باشد، غث و سمین، بر تواتر، شب و روز و گاه و بیگاه، به سمع پادشاه رساند. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۵)</p>
<p>معلوم رای رفیع پادشاه اسلام، <u>أَغْلَاةُ اللَّهِ</u>، گرداند که وکیل مردی باید که عالم، فصیح، حاضر جواب نیکوسخن، نیکومحاوره، ذوفنون، تجربه یافته [باشد] و از هر علمی بدانند.</p>	<p>معلوم رای رفیع پادشاه اسلام، گرداند که وکیل مردی باید که عالم، فصیح، حاضر جواب، نیکوسخن، نیکومحاوره، ذوفنون، تجربه یافته و از هر علمی بدانند. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۹)</p>
<p>[وکیل مردی باید که] گشاده کار و پرخشم و بی خطر باشد.</p>	<p>[وکیل مردی باید که] گشاده کار و پر خشم و بی خطر باشد. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۹)</p>
<p>اگر کسی را دست ندهد که تازگی و دلجویی کند، آن کار رضای خدا را کند... کارها را در توقف ندارد.</p>	<p>اگر کسی را دست ندهد که تازگی و دلجویی کند، آن کار را رضای خدا کند... کار در توقف ندارد (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۲۹)</p>
<p>[وکیل باید] پیران و علما و اصحاب صفه را حرمت دارد و بدیشان تبرک نماید.</p>	<p>[وکیل باید] پیران و اصحاب صفه را حرمت دارد و بدیشان تبرک. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۳۱)</p>
<p>[امیرحاجب] از خمر خوردن احتراز کند. و اگر وقتی بدان مبتلا گردد، آن را به صدقه دادن و نیکویی کردن عذر خواهد و بدان مداومت نماید؛ که او را تیمار کار مسلمانان باید داشت تا در تأخیر نیفتد.</p>	<p>[امیرحاجب] از خمر خوردن احتراز کند. و اگر وقتی بدان مبتلا گردد، آن را به صدقه دادن و نیکویی کردن عذر خواهد و بدان مداومت نماید؛ که او را تیمار کار مسلمانان باید داشت تا در تأخیر نیفتد. (فخر مدبر، ۱۳۵۴: ۳۵)</p>

۳- نتیجه گیری

یافته‌های این پژوهش چنین است:

- ۱- آداب الملوك وكفاية المملوك یکی از نسخه‌های آداب الحرب والشجاعة است که شش باب افزون بر دیگر نسخ در موضوع کشورداری دارد. مصحح آداب الحرب از آنجا که این

نسخه را اثر دیگری از مؤلف دانسته، از آن استفاده نکرده است. در سال ۱۳۵۴، سرور مولائی آن شش باب را در رساله‌ای مستقل با نام *آئین کشورداری* چاپ کرده است.

۲- در چرایی تفاوت نام نسخه دیوان هند به ۲ نکته می‌توان اشاره کرد: ۱. مؤلف آن شش باب افزون را جداگانه تألیف و بعد از ادغام با باب‌های دیگر، در نام نیز بازنگری کرده و *آداب الملوک و کفایة المملوک* را برگزیده است که عنوان جامع‌تری به نسبت *آداب الحرب والشجاعه* برای این متن است. ۲. نسخه دیوان هند که تنها یک نسخه از آن موجود است، مادر نسخه‌ای متفاوت از دیگر نسخ داشته که از آن تنها همین نسخه باقی مانده است. این امر می‌تواند به علت اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی حاکم بر جامعه آن روز باشد که پرداختن به موضوعات این‌چنینی را بر نمی‌تابیده است.

۳- نسخه دیوان هند از دو نظر حائز اهمیت است: ۱. جامع بودن ۲. داشتن بیشترین مشابهت به نسخه موزه بریتانیا (کهن‌ترین و صحیح‌ترین نسخه). مصحح *آداب الحرب* گذشته از آنکه نسخه موزه بریتانیا را اساس کار خود قرار نداده است، از نسخه دیوان هند نیز استفاده نکرده است. بنابراین، بایسته است که این دو نسخه در تصحیح آتی در اولویت قرار گیرند.

۴- با اصلاح غلط‌های رساله *آئین کشورداری* کوشیدیم بر ضرورت تصحیح مجدد آن و ادغام آن با باب‌های دیگر *آداب الحرب* تأکید ورزیم تا این کتاب آنچنان که باید، شناسانده و عرضه شود.

یادداشت‌ها

۱. نام فخر مدبر گاه با نام فخرالدین مبارکشاه غوری (م: ۶۰۲ ق)، صاحب *مثنوی رحیق‌التحقیق*، خلط شده است. نصرالله پورجوادی علت این اشتباه را شباهت در لقب و تألیفات می‌داند؛ چراکه هر دوی آنها مبارکشاه خوانده شده‌اند: یکی ملقب به فخرالدین و دیگری معروف به فخر مدبر. از سوی دیگر، هر دو تن صاحب اثری درباره‌ی انساب سلاطین غوری بوده‌اند. فخر مدبر اثری به نام *بحرالانساب* و مبارکشاه مرورودی منظومه‌ای در نسب‌نامه غوریان داشته است (ن. ک: فخرالدین مبارکشاه مرورودی، ۱۳۸۱: ۲۶-۲۸).
۲. فخر مدبر در *آداب الحرب* نیز خود را «پیر ضعیف» خوانده است (ن. ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۱۵).

۳. فخر مدبر کتاب بحر الانساب را به نام این دو پادشاه تألیف کرده و به اختصار فتوحات قطب الدین آیبک را در سال‌های ۵۸۸ تا ۶۰۲ ق (سال‌های مقارن تألیف کتاب)، آورده است (ن.ک: فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۶ - ۸). هم‌چنین در آداب الحرب، در حکایتی، به دیدار خود با ابوالمظفر محمد بن سام (حک: ۵۶۹ - ۶۰۲ ق) در پرشور اشاره دارد: «سلطان شهید، محمد سام، رحمه الله، تیر سخت نیکو انداختی. وقتی دعا گوی و مؤلف کتاب به پرشور شده بود، سلطان شهید از گوی زدن فرود آمد...» (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۷۲).
۴. سخن پیامبر در مرصاد العباد نیز آمده است و در آنجا نیز به فتنه مغول اشاره دارد (ن.ک: نجم الدین رازی، ۱۳۶۵: ۱۷).
۵. در نسخه‌ها: بیجان، یعنی مطابق معمول در کتابت گذشتگان «ب» و «ج» به جای «پ» و «چ» و در چاپی نیز «بیجان» آمده است.
۶. اصل نسخه: آن کار را رضای خدا (!)؛ متن با توجه به معنی.

فهرست منابع

۱. حافظ، شمس الدین محمد. (۱۳۹۰). **دیوان حافظ**. به اهتمام قزوینی - غنی، چاپ دهم، تهران: زوآر.
۲. حبیبی، عبدالحی. (۱۳۲۷). «آداب الحرب والشجاعة». *آریانا*، سال ششم، شماره هفتم، صص ۱۹-۱.
۳. خواجه نظام الملک طوسی. (۱۳۹۸). **سیر الملوك**. تصحیح محمود عابدی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۴. دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۵۳). **فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران**. تهران: دانشگاه تهران.
۵. دنیسون روس، ادورد. (۱۹۲۷). **تاریخ فخر الدین مبارکشاه مروروذی اندر احوال هند**. لندن.
۶. رشید الدین فضل الله همدانی. (۱۳۹۲). **جامع التواریخ** (تاریخ ایران و اسلام). تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
۷. صائب تبریزی. (۱۳۶۶). **دیوان صائب تبریزی**. تصحیح محمد قهرمان. به اهتمام جهانگیر منصور. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۳). **تاریخ ادبیات در ایران**. تهران: فردوسی.

۹. غزالی، محمد. (بی تا). **احیاء علوم الدین**. تحقیق عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی، دارالکتب العربی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۰. فخرالدین مبارکشاه مروودی. (۱۳۸۱)، **رحیق التحقیق**. تصحیح نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۱. قزوینی، محمد. (۱۳۶۳) **یادداشت‌های قزوینی**. به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی.
۱۲. کردی، علی. (۱۳۸۵). «آداب‌الحرب والشجاعة و تاریخ‌نگاری». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۰۷ و ۱۰۸، صص ۷۸-۸۱.
۱۳. کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی. (۱۳۴۸). **دیوان کمال‌الدین اصفهانی**. به اهتمام حسین بحر العلوم، تهران: کتابفروشی دهخدا.
۱۴. محمد بن منصور (فخر مدبر). (۱۳۴۶). **آداب‌الحرب والشجاعة**. تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال.
۱۵. محمد بن منصور (فخر مدبر). (۱۳۵۴). **آئین کشورداری** (شش باب باز یافته از آداب‌الحرب والشجاعة). به اهتمام محمد سرور مولایی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۱۶. منهاج‌الدین سراج. (۱۳۶۳) **طبقات ناصری**. تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
۱۷. نجم‌الدین رازی. (۱۳۶۵). **مرصادالعباد**. تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۸. نصرالله منشی، (۱۳۴۵). **کلیله و دمنه**. تصحیح مجتبی مینوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.